

درآمدی بر روش‌شناسی در تاریخ شفاهی دفاع مقدس

مهدی ابوالحسنی ترقی^۱

چکیده

در تحقیق تاریخی می‌توان موضوع و مفهوم ایثار و شهادت را جزئی از داده‌های کیفی محسوب کرد. داده‌هایی که در بیشتر مواقع، امکان تبدیل آن به داده‌های کمی غیرممکن است. در عالم پژوهش، سنجش این‌گونه داده‌ها با آمار و کمیت صورت می‌گیرد، اما این ایراد را دارند که فاقد غنای معنایی لازم هستند. بررسی و تحقیق درباره‌ی دوران دفاع مقدس و عرصه‌ی ایثار و شهادت، مستلزم تجهیز توأمان محقق به روش‌های کمی و کیفی تحقیق اجتماعی و مهارت‌های آن است. بنابراین، محقق در ابتدا پیرامون مقوله‌ی ایثار و شهادت مفهوم‌سازی می‌کند و ضمن به کارگیری فنون تحقیق (تحقیق پیمایشی) و تحقیق میدانی کیفی، اصول اخلاقی تحقیق را رعایت می‌کند. این پژوهش بر آن است تا موضوعات یادشده را بر مبنای نظریه‌ی بنیادی و استفاده از مکانیسم و سازوکار تاریخ شفاهی، مورد دقت و توجه قرار دهد. در رویکردی متفاوت، شواهد و مدارک شفاهی در جایگاه اسناد جاری قرار گرفته، تجزیه و تحلیل علمی شده است. اصول اساسی این تحلیل مبتنی بر آثار تولیدشده‌ی داخلی درباره‌ی تاریخ شفاهی دفاع مقدس است.

کلیدواژه‌ها: ایثار، شهادت، تاریخ شفاهی، تحقیق اجتماعی، تحقیق میدانی.

مقدمه

ایثار و شهادت، مقولاتی هستند که در تمامی فرهنگ‌ها و ملل باستانی از ارزش و جایگاه والایی برخوردارند. آنان که در راه عقیده، دفاع از کیان بومی، ملی و مردم خویش، جان بر کف نهاده، از خود می‌گذرند، همواره قابل ستایش و احترام بوده‌اند. جدای از تنوع فرهنگ‌ها، باورها و شعایر، جان‌باختگان راه آرمان اجتماعی، همواره شهید و شاهد حقایق مسلم زندگی، یعنی جاودانگی هستند. بنابراین، نباید تصور کرد که این امر مختص فرهنگ و ملتی خاص است. این صفات موجب تمایز انسان‌ها از یکدیگر، برتری و رجحان شمردن یک فرد بر سایر افراد جامعه است. ایثار و فدا کردن خود و

^۱ - دکترای تاریخ شفاهی دانشگاه اصفهان

متعلقات خود در راه اعتلای آب و خاک، عقیده و مکتب، در طی تاریخ ستوده شده است. شهید، شاهد همیشه زنده‌ی عبودیت و بندگی خداوند است. مفهوم و مقوله‌ی شهادت با جوانمردی، رشادت، مردانگی و دلیری عجین شده است. عامه‌ی مردم، تبلور شجاعت و ایثار را در جان بر کف نهادن و به استقبال مرگ در راه هدف و شهادت رفتن می‌دانند، اما واقعیت آن است که جوهره‌ی ایثار و شهادت فراتر و فراگیرتر از این معنی است. اگر درجات و مراتبی برای ایثار در نظر گرفته شود، بذل و بخشش مال و منال دنیای فانی در نخستین مرتبه و فدا کردن جان شیرین در عالی‌ترین جایگاه آن قرار دارد. ایثار و شهادت با ایمان، نسبتی مستقیم دارد. هرچه ایمان قوی‌تر باشد، ایثار بیشتر خودنمایی می‌کند. اما ایثارگر فارغ از هرگونه خودنمایی، نمایش و آرایش در زمان روایت و ثبت در تاریخ نیز چنین عمل می‌کند، زیرا هیچ‌گاه بر آن نبوده تا اعمال خود را در تاریخ ضبط و ثبت کند. بنابراین، ایثار و فداکاری در ابعاد گوناگون آن از خلوص و ارزش بالایی برخوردار است.

با توجه به اهمیت حفظ و تداوم بنیان‌های قدرتمند و تاریخی ایثار و شهادت، ابتدا، روایت (مدرک شفاهی) و مکتوب کردن آن (مدرک مکتوب) ضرورت دارد، اما چگونه می‌توان خلوص، سادگی، انصاف و گزارش بی‌غل و غش تاریخی و عینی و ملموس تاریخ ایثار و شهادت را حفظ، مکتوب و ثبت کرد و به دیگران منتقل ساخت؟ هرگونه لغزش در این راه آسیبی جدی بر این بنای مستحکم و خلل‌ناپذیر وارد خواهد ساخت. پس محققان باید با ارائه‌ی راهکارهای علمی و عملی این مهم را به انجام رسانند.

مفهوم‌سازی

پیش از تبیین و تحلیل هر نوع مقوله و موضوع، مفهوم‌سازی، ضرورت دارد. مفهوم‌سازی، معنایی مشخص و توافقی برای یک مفهوم به منظور انجام تحقیق به دست می‌دهد. فرایند مشخص کردن دقیق معنا، شامل توصیف شاخص‌هایی است که برای سنجش مفهوم خود و جنبه‌های مختلف آن مفهوم (ابعاد) به کار می‌رود. مفهوم‌سازی با تعیین یک یا چند شاخص از آنچه در ذهن محقق وجود دارد، معنای مشخصی به یک مفهوم می‌دهد. یک شاخص نشانه‌ای از حضور یا غیاب مفهومی است که محقق سرگرم مطالعه‌ی آن است (ببی، ۱۳۹۰: ۲۸۷؛ دواس، ۱۳۹۰: ۵۵). در مفهوم‌سازی برای مقوله‌ی ایثار و شهادت افزون بر آنچه در فرهنگ و تعالیم مذهبی می‌توان یافت، باید بر اساس روایت‌های تاریخی و اسناد و مدارک مکتوب و غیرمکتوب، شاخص‌ها و نمادهای مشخص‌کننده را تعیین و شناسایی کرد.

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بارزترین صحنه‌ی خلق و تجلی مفهوم ایثار و شهادت به وسیله‌ی مردم این سرزمین بوده و هست. این رویداد به تاریخ سپرده شده، اما عاملان آن و مفهوم و مقولات منتج از آن در سرنوشت حال و آینده‌ی جامعه‌ی ایران اسلامی حضور و نفوذ دارند. شناسایی، استخراج، تدوین و تحلیل داده‌های تاریخی از تمامی مدارک و اسناد موجود، محقق را در ساخت واقعی مفاهیم یاری می‌رساند. بنابراین، مدارک شفاهی به موازات اسناد مکتوب راهگشای تحقیق خواهد بود. خاطرات شفاهی در قالب خاطره‌نویسی، خاطره‌گویی و مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی می‌تواند به تولید مدارک شفاهی مورد نیاز منجر شود. نکته آن است که تنها در صورت تولید نامحدود و متکثر روایت در تاریخ شفاهی دفاع مقدس، امکان یافتن معنا و مفهوم ایثار و شهادت (مفهوم‌سازی) و شناسایی مصادیق و شاخص‌های آن وجود دارد. تحقق این امر نه تنها راه برون‌رفت از تجربه و روایت فردی به سوی تجربه و روایت جمعی است و راستی آزمایی و سنجش صحت و سقم آن را نیز تسهیل می‌کند. در این صورت، طرح تاریخ شفاهی دفاع مقدس و ایثار و شهادت از تک‌محوری بودن و روایت واحد نیز خارج می‌شود. تمرکززدایی در حوزه‌ی روایان دفاع مقدس و تجدید نظر در طرح‌های گذشته و تکمیل و تصحیح آنها با شناسایی روایان جدید و گردآوری روایت آنان محقق خواهد شد.

مفهوم‌سازی و تعیین شاخص‌های ایثار و شهادت مستلزم تحلیل ثانوی (شکلی از پژوهش) نیز هست. در تحلیل ثانوی، پژوهش‌گر داده‌های گردآوری‌شده‌ی دیگر پژوهش‌گران را برای هدفی دیگر تحلیل می‌کند (دواس، ۱۳۹۰: ۸۱). تحلیل ثانوی مفاهیم مختلف دفاع مقدس امکان فراتحلیل را که در آن پژوهش‌گر مجموعه‌ای از پژوهش‌های گذشته را درباره‌ی یک موضوع خاص کنار هم قرار می‌دهد، فراهم می‌سازد. پژوهش‌گر تاریخ شفاهی با اتکا بر داده‌ها و مدارک شفاهی مؤسسات و نهادهای دست‌اندرکار، زمینه‌ی انجام تحقیقاتی فراتر از اهداف مورد نظر پیمایش اولیه را مهیا می‌کند.

دفاع مقدس، مقوله‌ای اجتماعی

جنگ، بخشی از تاریخ ملت‌هاست. همواره نسلی درگیر آن بوده و آن را تجربه می‌کند، اما نسل‌های بعدی برای شناخت و آگاهی از ماهیت این رویداد واقعی باید ساز و کارهای متعددی را به کار بندند. آنان که جنگ را تجربه می‌کنند، به واقعیتی تجربی علم دارند، اما سایرین باید از طریق علم به واقعیت توافقی، آن را بپذیرند. در مسیر و روند تاریخی رویدادها، برخی مقولات و مفاهیم شکل می‌گیرند که به‌رغم روایت خام و حتی نسبتاً کامل، هیچ‌گاه نمی‌توان به عمق

معنا و مفهوم آن پی برد. این مقولات، داده‌های کیفی هستند که گاه امکان تبدیل آنها به داده‌های کمی و عددی غیرممکن است. ایثار و شهادت، از نوع داده‌های کیفی محسوب می‌شوند و می‌توان آنها را در زمره‌ی مقولات تحقیق اجتماعی قرار داد. در تحقیق اجتماعی، پژوهش‌گر با آزمودنی‌ها (نمونه‌های مورد تحقیق) روبه‌روست. جامعه‌ی آماری ایثارگران، نمونه‌های مورد تحقیق در تدوین تاریخ جنگ تحمیلی محسوب می‌شوند. یقیناً دوران دفاع مقدس بستر احیاء، بروز و ظهور ایثار و شهادت در تاریخ معاصر ایران بوده است. شاید در نگاه نخست، بتوان به کمک آمار و ارقام آن را توصیف کرد، زیرا داده‌های کمی در مقایسه با کلمات، توانایی سنجش کیفیت‌ها را دارند و کاربرد آن در بخش عمده‌ای از علوم انسانی و اجتماعی به صورت امر رایجی درآمده است (حافظنیا، ۱۳۸۹: ۲۹)، گرچه از غنای معنایی لازم برخوردار نیستند.

از سوی دیگر، ایثار و شهادت عرصه‌ی تلاقی «من فردی» و «من اجتماعی» یعنی انعکاس هنجارها و ارزش‌های جامعه در فرد و معرف جنبه‌ی شخصی است. ایثار و شهادت، به عنوان هنجارها و ارزش‌های اصیل جامعه‌ی ایرانی، بار دیگر پس از انقلاب اسلامی، در دوران دفاع مقدس و در میدان‌های نبرد و پشت جبهه به نمایش درآمد. دفاع مقدس، احیاگر و تداوم‌بخش ایثار و شهادت شد و به دلیل بروز من اجتماعی، هم‌گرایی و وحدت جامعه را تقویت کرد. ایثار و شهادت در حقیقت ایفای نقشی فراتر از نقش اصلی فرد (فرانکش) است. از دیدگاه ارزشی، رسمیت یافتن عضویت فرد در گروه رزمندگان، در گرو احراز این صفات بود. با وجود تعلق صحنه‌ی جبهه و جنگ به جامعه گزلفاشافت^۲، از ویژگی‌های اجتماع محلی^۳، یعنی از پیوندهای نزدیک و صمیمانه و علایق شخصی برخوردار و کمتر در آن منافع شخصی مطرح است. «روابط مبتنی بر گزلفاشافت را می‌توان بین اعضای یک ارتش ملی، دیوان‌سالاری‌های وسیع اداری یا مؤسسات بزرگ سیاسی و دولتی ملاحظه کرد. این موقعیت‌ها نقش‌های کاملاً ساخت‌یافته، قوانین و قراردادهای، نقش و مسئولیت اعضا را مشخص می‌کند.» (کونن، ۱۳۸۸: ۱۲۹) دفاع مقدس ساختی غیررسمی داشت. روابط میان اعضای گروه شکلی غیرساختی و غیررسمی بود که از قوانین، قراردادهای و الگوهای ثابت ارتباطات و انضباط و نظم رسمی تبعیت نمی‌کرد. البته ساختی غیررسمی در درون و متن ساخت رسمی وسیع‌تر بود. خوانش تاریخ دفاع مقدس، به‌ویژه در مدارک شفاهی، دلیل محکمی بر صحت این مدعاست.

^۲ - *gesellschaft*

^۳ - *gemeinschaft*

دفاع مقدس، ایثار و شهادت را مانند صدر اسلام و پس از قرن‌ها نهادینه کرد. نتیجه‌ی این امر، توسعه‌ی نظامی از هنجارها، پایگاه‌ها و نقش‌های مشخص و به هم پیوسته‌ی مورد پذیرش جامعه بود. نهاد جنگ یا دفاع مقدس در کنار نهاد خانواده، آموزش و پرورش، دین، اقتصاد و حکومت شکل گرفت. پس از آن کارکردها دچار جابه‌جایی شد. دفاع مقدس کارکرد آموزش و پرورش، یعنی آماده‌سازی افراد برای ایفای برخی نقش‌های خاص مورد انتظار را بر عهده گرفت. همچنین با توجه به تعاریف علمی، ایثار و شهادت، نمادهای فرهنگی و ارزشی نهاد تازه‌تأسیس دفاع مقدس محسوب می‌شوند (همان: ۱۵۷). افزون بر این، برخی کارکردهای نهاد دینی را نیز عهده‌دار شد. روحیه‌ی اجتماعی، انسجام اجتماعی و همبستگی گروهی را تقویت کرد و موجب تقویت و تحکیم مبانی ارزشی زندگی انسان‌ها شد.

دفاع مقدس، تحقیقی اجتماعی

در تحقیق اجتماعی می‌توان از تحقیق پیمایشی بهره برد. پیمایش به معنی تکنیک خاصی در گردآوری اطلاعات نیست. شیوه‌ی گردآوری داده‌ها و روش تحلیل آنها ویژگی‌های بارز پیمایش را تشکیل می‌دهند. تحقیق پیمایشی یکی از فنون بسیار قدیمی تحقیق و شاید متداول‌ترین روش مشاهده در علوم اجتماعی است. در پیمایش معمولی، نمونه‌ای از جمعیت انتخاب می‌شود و پرسش‌نامه‌ای استاندارد در اختیار آنان قرار می‌گیرد تا به آن پاسخ دهند. از پیمایش برای هدف‌های توصیفی، تبیینی و اکتشافی و واحدهای دیگر تحلیل، از قبیل گروه‌ها یا کنش‌های متقابل استفاده می‌کنند. پیمایش‌ها وسیله‌ی بسیار خوبی برای سنجش نگرش‌ها و جهت‌گیری‌ها در جمعیت‌های بزرگ هستند (دواس، ۱۳۹۰: ۱۳). مصاحبه یکی از انواع تحقیق پیمایشی و تاریخ شفاهی دربردارنده‌ی نوعی پیمایش مصاحبه‌ای است. در این نوع پیمایش، ایثار و شهادت به عنوان یک کنش گسترده در میان جامعه‌ی آماری بزرگی از ایثارگران بررسی می‌شود و زمینه‌ها، بسترها و علل شکل‌گیری و جهات گوناگون آن تحلیل و ارزیابی می‌گردد.

پژوهش‌گر تاریخ شفاهی می‌تواند در جریان مصاحبه، افزون بر مجلس‌نویسی، ثبت روایت و پاسخ‌های راوی، تمامی متن مصاحبه را ضبط صوتی و تصویری کند. این امر وی را به تبیین و تحلیل پاسخ‌ها و رصد مفاهیم مورد نظر در رفتار و کنش کنونی راوی قادر می‌کند. نکته‌ی قابل توجه آن است که مصاحبه‌کننده نباید القاکننده‌ی این مفاهیم به راوی یا روایان باشد یا آنکه با شیفتگی به راوی و شخصیت و شهرت او، از مسیر تحقیق منحرف شود. اجرای مصاحبه به وسیله‌ی فردی مطلع و حاضر در جبهه بر کمیّت و کیفیت داده‌ها می‌افزاید، اما شاید انتخاب فردی محقق، منصف، بی‌طرف و

حامل پرسش‌های نسل خود از آن دوران، منجر به چالشی شدن مصاحبه و ممانعت از تبانی احتمالی دو طرف مصاحبه و تحریف روایت تاریخی شود.

امروزه مصاحبه‌ی پیمایشی دارای روش‌ها، فنون و تکنیک‌های متنوع پرسش‌نامه‌ی کتبی، مصاحبه‌ی شخصی با کمک رایانه، مصاحبه با خود به کمک رایانه، پرسش‌نامه‌ی خوداجراشونده‌ی رایانه‌ای، داده‌دهی از طریق ارتباط تلفنی با مؤسسه‌ی تحقیقاتی و سیستم‌بازشناسی گفتار (پذیرش پاسخ‌های شفاهی) است.^۴ با توجه به ویژگی‌های جامعه‌ی ایرانی، در بازیابی تاریخ دفاع مقدس و مفاهیم ایثار و شهادت، هیچ‌کدام از این مکانیسم‌ها، مانند مصاحبه‌ی رو در رو، دوستانه همراه با جلب اعتماد، صمیمیت و صفای دو طرف گفت‌وگو مؤثر واقع نمی‌شوند. دفاع مقدس، پیروزی‌ها و شکست‌های آن به عنوان موضوعی مهم در تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجه و پیمایش است، اما محقق شفاهی کار چگونه می‌تواند متغیر قدرتمندی به نام ایثار و شهادت را به تصویر بکشد و در پیمایش جایابی کند؟ از این‌رو، باید گفت تمامی این روش‌ها از ضبط و ثبت دقیق آن عاجز هستند. «با پیمایش‌ها نمی‌توان عمل اجتماعی را سنجید. آنها فقط می‌توانند سرگذشتی که افراد از عمل گذشته‌ی خود گزارش می‌کنند یا گزارش عمل معطوف به آینده یا عمل فرضی را جمع‌آوری کنند.» (ببی، ۱۳۹۰، ج دوم: ۶۲۶) هنگامی که موضوع ایثار و شهادت از طریق مصاحبه‌ی رو در رو نیز به سختی سنجش‌پذیر است، چگونه می‌توان به وسیله‌ی انواع دیگر مصاحبه و پیمایش آن را انجام داد؟

در مصاحبه‌ی پیمایشی، رهنمودهایی مانند آشنایی مصاحبه‌کننده با پرسش‌ها، همانندی یا نزدیکی وضع ظاهر و رفتار پرسش‌گر با راوی، رفتار پسندیده و دوستانه و درخور مقام راوی و درک‌کننده‌ی سخنان راوی ارائه شده است. ضبط تصویری مصاحبه به محقق در ثبت دقیق روایت کمک می‌کند، زیرا حالات روحی و رفتاری راوی را هنگام روایت می‌توان ثبت و تحلیل کرد. کندوکاو در روایت و پاسخ‌ها و همراهی با روایت به وسیله‌ی بیان کلمات و انجام حرکات تأییدکننده محقق می‌شود. همکاری چندین مصاحبه‌گر در یک پیمایش مصاحبه‌ای موجب هماهنگی و نظارت بیشتر می‌شود.

شفاهی‌کاران به نوعی تحقیق میدانی کیفی نیز مبادرت می‌ورزند، زیرا در جامعه‌ی مورد تحقیق حاضر می‌شوند. ایثار و شهادت را نمی‌توان با آمار و ارقام بازشناخت و به دیگران معرفی کرد. آنچه مهم است و در تاریخ شفاهی نیز به آن توجه و اهتمام ویژه می‌شود، کیفیت این مفاهیم و مقولات است نه کمیت و مقدار آن. با توجه به موضوع‌های مناسب

^۴ - *Computer Assisted Personal Interviewing / Computerized Self-Administered Questionnaire / Touchtone Data Entry / Voice Recognition*

برای تحقیق میدانی، یعنی اعمال، وقایع، کنش‌ها، نقش‌ها، ارتباطات و گروه‌ها، ساز و کار تاریخ شفاهی محقق تاریخ را در بازیابی و واکاوی این موضوع‌ها در مقولات ایثار و شهادت یاری می‌کند. تحلیل تاریخی تطبیقی، تحلیل محتوا و تحلیل آمارها، خروجی داده‌های تاریخ شفاهی است. مصاحبه‌کننده‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت مانند مشاهده‌گر کامل باید حتی به صورت نمادین (واقع‌گرایی نمادی)^۵ عمل کند؛ یعنی نه درصدد انکار باورهای ایثارگران و راویان ایثار و شهادت برآید نه آن را به سخره بگیرد، بلکه باید با آن همدلی و هم‌نفسی کند. از سوی دیگر، در تحلیل داده‌های تاریخی تطبیقی باید «برون‌فهمی» کرد؛ یعنی محقق از لحاظ ذهنی باید بتواند شرایط، دیدگاه‌ها و احساسات کسانی که مورد مطالعه قرار دارند، عمیقاً درک و کنش‌های آنان را به نحو احسن تفسیر کند. به طور مسلم این مفهوم در تحقیق تاریخی تطبیقی به کار می‌رود. درک تحلیل محقق به مدارک مورد تحلیل معنا می‌بخشد.

ایثار و شهادت، رفتارهای نیت‌مند و هدفداری هستند که در خلق آن، شور و شوق و احساسات میهنی و مذهبی در میدان‌های نبرد دخیل است و گاه بر منطق و تمییز عقلی نیز چیره می‌شوند، اما نیت این اعمال را به کنش تبدیل کرده است. در تحلیل تاریخی تطبیقی، محقق در میان انبوهی از جزئیاتی که موضوع مورد مطالعه را توصیف می‌کند الگویابی و طرح ارائه می‌کند. ماکس وبر^۶ به آن «نوع آرمانی»^۷ می‌گوید (همان: ۷۷۵). آیا می‌توان از میان فرماندهان، پیاده‌نظام، زن روستایی، مردم پشت جبهه و ... نوع آرمانی را مشخص کرد؟ پاسخ به این پرسش شاید از عهده‌ی کاربران تاریخ شفاهی برآید.

نکته‌ی آخر آنکه ماهیت ایثار و شهادت به نوعی با معنا و مفهوم اسناد جاری قابل مقایسه است. اسناد جاری برای پیشرفت کار استفاده می‌شوند و مرتب به آنها رجوع می‌شود. این اسناد به منظور حفظ و ثبت در تاریخ تولید نشده، بلکه گزارش عملکرد روزانه‌ی یک نهاد و سازمان حقوقی یا حتی حقیقی هستند (کیانی هفت‌لنگ، ۱۳۸۶: ۲۲). به همان نسبت که اسناد جاری و اداری دارای ارزش تاریخی و تحقیقی و درخور توجه و امعان نظر است، مدارک و شواهد شفاهی ایثار و شهادت نیز در جایگاه بالایی در تحقیق قرار دارند. تفاوت در این است که گروه اول به صورت سند مکتوب درآمده، در حالی که نوع اخیر در جایی ثبت نشده و در صورت روایت، مکتوب شده، مدرک و سندی تاریخی تولید می‌شود. هر دو گروه از ویژگی‌های خلوص روایت، غیرهدفمند در تولید و در نگاه اول بی‌ارزش نمایاندن خود نیز برخوردارند.

⁵ - Symbolic Realism

⁶ - Karl Emil Maximilian: Max Weber

⁷ - Ideal Type

ایثار و شهادت دو مقوله و مفهوم کلیدی و جاودانه‌ی تاریخ دفاع مقدس هستند که عاملان آن نه برای جاودانه شدن در تاریخ، بلکه برحسب وظیفه‌ی میهنی و ملی به آن مبادرت ورزیدند. از این‌رو، روایت این تاریخ و به تصویر کشیدن این اسناد، کاری بس دشوار و ظریف است. ایثارگر یا شاهد و ناظر چگونه باید آن را روایت کند، به نحوی که بدون کم و کاست، خودبزرگ‌بینی، تکبر و کذب باشد. خودشیفتگی راوی و شیفتگی مصاحبه‌گر در برابر راوی، مصاحبه را تهدید می‌کند. از این‌رو، در ضبط و ثبت تاریخ ایثار و شهادت فقط نمی‌توان به گزارش خام رویداد، کمیت مبارزه، شهادت، جانبازی و اسارت اکتفا کرد؛ باید با این تاریخ و روایت هم‌نفسی کرد.

اصول اخلاقی در تحقیق اجتماعی

هر دو روش کیفی و کمی در تحقیق اجتماعی، مفید و مجازند، اما برخی از موقعیت‌های تحقیقاتی بیشتر برای بررسی کیفی و برخی دیگر برای کمی کردن مناسب‌اند. این دو رهیافت، مهارت‌ها و روش‌های مختلفی را ایجاب می‌کنند. افزون بر این، رعایت اصول اخلاقی یا معیارهای رفتار یک حرفه یا گروه معین، در هر تحقیق اجتماعی ضرورت دارد. مهم‌ترین اصول اخلاقی در تحقیق اجتماعی عبارت‌اند از:

- مشارکت داوطلبانه: از آنجایی که ممکن است تحقیق اجتماعی توأم با مداخله در زندگی مردم باشد و آنان را ملزم به برملا ساختن اطلاعات خصوصی خود کند، آزمودنی‌ها در تحقیق باید داوطلبانه باشند.
- آسیب نرساندن به شرکت‌کنندگان: مهم‌ترین قاعده‌ی اخلاقی تحقیق اجتماعی آن است که با پای‌بندی به قواعد اخلاقی ظاهراً ساده و تیزبینی و هوشمندی پژوهش‌گر، از وارد کردن هرگونه لطمه به آزمودنی‌ها جلوگیری شود.
- ناشناسی و رازداری: ممکن است آزمودنی، رازداری و ناشناس بودن خود را شرط ارائه‌ی داده‌ها برای انجام تحقیق اجتماعی ذکر کند. در این صورت، پژوهش‌گر موظف است این اصل را رعایت کند.
- تحلیل و گزارش: محقق اجتماعی تعهد اخلاقی دیگری نیز دارد و آن اینکه در برابر همکاران خود در اجتماع علمی باید مراقب تحلیل داده‌ها و شیوه‌ی گزارش نتایج باشد (ببی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۷۶).

کدام‌یک از فنون و مهارت‌های رایج در تحقیق اجتماعی، اصول مشارکت داوطلبانه را رعایت می‌کنند؟ تجربه نشان می‌دهد که بسیاری از رزمندگان دوران دفاع مقدس به دلیل تربیت در فرهنگ ایثار و شهادت، تمایلی برای بیان خاطرات و رویدادهای تاریخی که تجربه کرده‌اند، ندارند. این احتمال وجود دارد که بسیاری از رزمندگان هیچ‌گاه درصدد نگارش یا

حتی روایت تاریخ جنگ برنیاوند. بنابراین، مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی با سازوکارهای علمی و عملی خود، ضمن تضمین نخستین اصل اخلاقی تحقیق اجتماعی، راوی را آگاهانه و داوطلبانه به روایت تشویق می‌کند. معیارهای اخلاقی شرکت داوطلبانه و آسیب نرساندن به شرکت‌کنندگان، بیش از پیش در مفهوم رضایت آگاهانه تبلور می‌یابد. پژوهش‌گر تاریخ ضمن تحقق رسالت علمی خود، یعنی بازیابی رویدادهای تاریخی، باید پس از گردآوری داده‌ها، در مرحله‌ی تدوین، مکتوب و تحلیل روایت، مراقب آسیب‌های احتمالی به آزمودنی (راوی) باشد. برای دوری از این وضعیت، محققان بر گردآوری داده‌ها، بدون ذکر نام آزمودنی، تأکید می‌کنند. در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، افزون بر رعایت اصول اخلاقی فوق، مسائل و نکات مهم دیگری را نیز باید رعایت کرد. انتخاب زمان و مکان مناسب، به جا آوردن آداب مردمی، خوش‌اخلاقی، رفتار درخور جایگاه و شخصیت راوی (توکلی، ۱۳۸۷: ۱۲۵)، تنظیم و تدوین بی‌کم و کاست روایت، راستی‌آزمایی روایت به وسیله‌ی دیگر روایت‌ها و مدارک شفاهی و کتبی، مستندسازی روایت‌ها و استفاده از زبان روایی ساده و پرهیز از بیان فاخر ادبی در روایت تاریخی، بخشی از مهم‌ترین این موارد است.

از سوی دیگر، جنگ عامل مهمی در تغییر بافت، طبقات اجتماعی و تحرک اجتماعی افراد است. دفاع مقدس فرصت‌های فراوانی برای دستیابی به تحرک اجتماعی پدید آورد و به انواع تحرک اجتماعی (عمودی، افقی، میان‌نسلی و درون‌نسلی) منتج شد. کسانی که تحرک اجتماعی عمودی یافتند و پایگاه و طبقه‌ی اجتماعی‌شان به بالا تغییر و انتقال یافته، ممکن است در سرتاسر روایت خود از ایثار و شهادت، دچار خودبزرگ‌بینی (سهوی)، غلو و مبالغه شوند تا شاید شبهه‌ی دستیابی آسان به آن طبقه و پایگاه اجتماعی را از ذهن جامعه و مخاطبان کنونی پاک کرده، خود را مستحق واقعی آن پایگاه و جایگاه محسوب کنند؛ اما بیشتر نیروهای مردمی از این‌گونه فرصت‌ها بهره نبردند، آنها به ایثار و شهادت خود در هیچ زمانی (زمان رویداد، زمان روایت، ثبت و حفظ روایت) اهمیت ندادند و از آن طفره و کناره می‌گیرند چه رسد به آنکه بخواهند بزرگ‌نمایی کنند. این گروه به جای تحرک اجتماعی صعودی و کسب منافع مترتب بر آن، حتی نوعی تحرک اجتماعی نزولی را تجربه کرده‌اند که از لحاظ ارزشی، اجتماعی و دینی ارجمند بوده، معنا و مفهومی صعودی و متعالی دارد. بنابراین، در انتخاب راویان دفاع مقدس و میدان‌های ایثار و شهادت بهتر است به سراغ این گروه برویم تا عصاره و خلاصه‌ی ایثار و شهادت را دریافت و عطر خلوص آن را استشمام کنیم.

کاربست نظریه‌ی بنیادی

مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی از نوع مصاحبه‌های کیفی (فعال) و برخوردار از نظام پرسشی باز، شیوه‌ای مطرح در نظریه‌ی بنیادی است. نخستین محور نظریه بنیادی، طرح پرسش‌های اولیه و آغازکننده‌ی بحث است. در مسیر مصاحبه، مصاحبه‌کننده به عنوان بخشی از فاعلیت^۸ روایت تاریخی، پرسش‌های جدید را طرح می‌کند. پس از این، حاکمیت شیوه‌ی استدلال استقرایی در سه مقوله‌ی مفهوم‌سازی، طبقه‌بندی مفاهیم تولیدشده و طراحی جوانب، اهداف و موضوع بر مبنای مفاهیم مستخرج و طبقه‌بندی‌شده^۹ قرار دارد (Davidson, 2002).

در نظریه‌ی بنیادی، هدف، حرکت از نوعی پرسش‌های عمومی و گسترده به طرح مناظر معین، بدون از دست دادن جوانب اصلی تحقیق است. مصاحبه‌کننده و مصاحبه‌شونده هر دو در زمینه‌ی فرضیه‌سازی نهایی مشارکت دارند؛ فرضیه‌ای که در ابتدا وجود ندارد. کاربست شیوه‌ی نظریه‌ی بنیادی زمانی است که کار بر اساس مصاحبه و مستخرجات آن در قالب داده‌های کیفی باشد. دفاع مقدس فقط یک رویداد نظامی صرف، قابل سنجش و ارزیابی با معیارها و ملاک‌های مرسوم جهانی نبود، بلکه صحنه‌ی رویارویی ارزش‌ها و ایدئولوژی‌ها بود. مسلم است که داده‌های تولیدی درباره‌ی موضوعات مذکور، بیشتر جنبه‌ی کیفی دارد تا جنبه‌ی کمی و آماری. از این‌رو، در ابتدا می‌توان تصور کرد که مصاحبه‌ی فعال در قالب نظام پرسشی باز در مکانیسم نظریه‌ی بنیادی قابلیت خود را نشان می‌دهد و مسیر تحقیق (مصاحبه) را هرچه بیشتر با معیارهای مقبول و رایج علمی منطبق می‌سازد. مصاحبه‌ی فعال دارای انعطاف لازم در هنگام اجرا درباره‌ی زمینه‌های پیش‌بینی نشده است. بی‌شک، انعطاف‌ناپذیری بسیاری از مناظر را همچنان در سایه و بایگانی حافظه نگاه می‌دارد. افزون بر این، انعطاف‌پذیری در آغاز حتی بر هدایت کار در گزینش موضوعات برای مصاحبه اثرگذار خواهد بود؛ چنان که اگر طراح برای کار به یک موضوع برای کار معتقد و محدود باشد، سایرین که در زمینه‌ی واحدی اطلاعات مفید دارند، نادیده گرفته می‌شوند. بدین ترتیب پروژه‌های تک‌محوری و حتی سفارشی از گستره‌ی این‌گونه تحقیقات خارج خواهند ماند.

پروژه‌های تک‌محوری، مانند مصاحبه با فرماندهان و شاخص‌های دفاع مقدس، در واقع تأکیدی بر قرائت واحد پیرامون گذشته‌ی نزدیک است. با توجه به اینکه تاریخ، تجربه‌ی فردی نیست و تاریخ شفاهی باید گذری از تجربه‌ی

^۸ - Subjectivity

^۹ - Conceptualization & Categories & Propositions.

فردی به جمعی باشد، می‌تواند اهمیت کاربردی نظریه بنیادی را نشان دهد. هیچ فرضیه و به تبع آن نظریه‌ای بر طبق تجربه‌ی فردی در حیات اجتماعی قابل اعتماد نیست. بنابراین، برای خروج از بن‌بست حاکم در تاریخ شفاهی دفاع مقدس باید این تصور که فقط افراد خاصی شاهد ماجرا بوده و منحصر به فرد هستند، یک‌سو نهاده شود. اگرچه با گذر زمان و از دست رفتن شواهد، خواه ناخواه معضل کمبود شاهد و فردیت پیش می‌آید، انتشار و کاربردی نظریه‌ی بنیادی خود زنگ بیدارباشی برای مورخان شفاهی جهت مغتنم‌شمردن فرصت‌های موجود است. تحقیقات تاریخ شفاهی نباید پیوسته در بن‌بست یک شاهد مرکزیت‌گرا باشد که اساساً تاریخ شفاهی در گریز از آن، یعنی تمرکززدایی، بارور شده است. مصادیق ایثار و شهادت را باید در تمامی ابعاد و جنبه‌های دفاع مقدس و رزمندگی جست‌وجو، تبیین و تحلیل کرد. در آن صورت، تمرکزگرایی موجود تقلیل خواهد یافت.

در این شیوه، مصاحبه‌کننده پیوسته می‌تواند از میان هر پاسخ، کدهای متعددی را استخراج و فرصت‌زایی کند، در حالی که گاه دچار فرصت‌سوزی می‌شوند. تمامی مسیر (دوره‌ی مصاحبه) قابلیت ایجاد پرسش‌های جدید و متنوع را دارد. مصاحبه‌شونده آگاهی‌هایی دارد که برخی از آنها، چه از نظر پروژه و چه از نظر محقق، دارای مراتبی از اهمیت و توجه است. هر فرد (مصاحبه‌شونده/راوی) یک میدان (یعنی غلبه‌ی آگاهی‌های او در یک میدان بر سایر میدان‌ها) است. هر میدان چند موضوع، هر موضوع چند پرسش، هر پرسش یک موضوع و هر موضوع چند پرسش (تکرار) محسوب می‌شود. در الگوی پیشنهادی بر طبق شیوه‌ی نظریه‌ی بنیادی، برای موضوع‌شناسی (کدیابی)، ابتدا در پیش‌مصاحبه، مصاحبه‌کننده درمی‌یابد که آیا موضوع مناسبی برای مصاحبه یافته است؟ افزون بر این، ذائقه‌سنجی می‌کند و حجم آگاهی‌های مصاحبه‌شونده را درمی‌یابد. این مرحله همان یافتن کدهای کلیدی اولیه‌ی بحث است. در مصاحبه‌ی اول، اساس کار در گفت‌وگو ایجاد می‌شود. مصاحبه‌کننده درمی‌یابد که راوی و مصاحبه‌شونده چه قدر اطلاعات و داده‌های تاریخی درباره‌ی موضوع مورد نظر دارند. آیا می‌توان بر پرسش‌های مصاحبه‌افزود؟ همچنین اخلاق و خلیات راوی تا حدودی برای مصاحبه‌کننده روشن و مشخص می‌شود. در مرحله‌ی سوم، ارزیابی، یعنی راستی‌آزمایی، مفهوم‌سازی و طبقه‌بندی صورت می‌گیرد که خود نیز ادامه‌ی مصاحبه است. این مرحله در واقع گذر از کدهای یافته‌شده یا کلی به کدهای اصلی بحث است. در مرحله چهارم (مصاحبه‌ی آخر)، حرکت از داده‌ها به هسته‌ی اصلی اطلاعات صورت می‌گیرد.

حرکت منطقی و طی مسیر علمی، مصاحبه‌کننده را به لایه‌ی اصلی اطلاعات مصاحبه‌شونده^{۱۰} سوق می‌دهد و به نوعی به رمزگشایی کدهای اصلی و مهم در میدان موضوعی مصاحبه منجر خواهد شد.

حاصل سخن

مقوله‌ی ایثار و شهادت در دوران دفاع مقدس یکی از موضوعات اجتماعی است. نهاد جنگ با کارکردهای متنوع اجتماعی، فرهنگی، تربیتی و آموزشی، نیازمند تحقیق و بررسی علمی است. با توجه به ماهیت چندگانه‌ی داده‌های این مقوله، محقق اجتماعی باید به فنون و شیوه‌های لازم مجهز شود. مصاحبه، از جمله روش‌های تحقیق پیمایشی در گردآوری اطلاعات لازم است. در این میان، مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی علاوه بر تضمین رعایت اصول اخلاقی تحقیق اجتماعی، قادر است آسیب‌های احتمالی پیش روی را برطرف کند. تاریخ شفاهی، مشارکت داوطلبانه و آگاهانه‌ی آزمودنی (راوی)، رضایت و همکاری او را در طی مسیر تحقیق تضمین می‌کند. نکته‌ی مهم آن است که پژوهش‌گر تاریخ شفاهی با به کارگیری و به کار بستن نظریه‌ی بنیادی، به موضوع‌شناسی، طراحی جامع مصاحبه، مفهوم‌سازی، فراتحلیل و طبقه‌بندی داده‌ها نائل خواهد شد.

منابع

- بی‌بی، ارل (۱۳۹۰). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه‌ی رضا فاضل، دو جلد، تهران: سمت، چاپ هفتم.
- توکلی، احمد (۱۳۸۷). مصاحبه‌ی خلاق، تهران: خجسته، چاپ چهارم.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران: سمت، چاپ هفدهم.
- دواس، دی‌ای (۱۳۹۰). پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه‌ی هوشنگ ناییبی، تهران: نی، چاپ سیزدهم.
- کوئن، بروس (۱۳۸۸). مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سمت، چاپ بیست و دوم.
- کیانی هفت‌لنگ، کیانوش (۱۳۸۶). مدیریت و حفاظت از اسناد سازمان‌های غیردولتی، راهنمای عملی در قالب ۶۰ پرسش و پاسخ، تهران: هزاره ققنوس.

¹⁰ - Core Category

- Davidson, A.L., *Grounded theory, 2002 in Essortment home/ since & technology*, online: 2009/01/07